

När berättelser korsar varandra – om historiesyner och ingångar till det förflutna

*Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i Finlands årshögtid
den 5 februari 2022*

DET KAN VARA OVÄNTADE SAKER som för oss in i det förflutna – ett möte med ett föremål, anblicken av ett fotografi eller minnet av en berättelse. En gång stannade jag till inför ett vackert fotografi av en ung kvinna som luckrade upp åkern. Den skymt av det förflutna som detta fotografi förmedlade väckte min nyfikenhet. Som ung student hade jag då börjat intressera mig för kvinnornas historia.

Fotografiet av kvinnan med ett årder, ett jordbearbetningsredskap, hade tagits i Storkyro år 1905 och det finns bevarat i Museiverkets samlingar.¹ Just denna bild av en kvinna i ett arbete som kunde uppfattas som manligt väckte frågor och förde mig in i det förflutna.

Vid den här tiden fick kvinnohistorien ett allt större utrymme inom historieforskningen. Tidigare hade jag varken intresserat mig för kvinnorna i mitt eget närförflutna eller, för den delen, för jordbrukets historia.

Fotografiet skulle komma att uppta mig på flera sätt. Hur kunde detta tolkas? Var företeelsen vanlig? Bilden förmedlade ett budskap om den föränderlighet som präglar kvinnornas historia. Den fanns på omslaget till en bok som handlade om barnskötsel i ett område där

1. Foto av Gösta Grotenfelt, Storkyro 1905, Museiverket, Etnologiska samlingarna, <https://museovirasto.finna.fi/Record/museovirasto.642F5D4F34AF04A98D53BEA248DC8E27> (hämtat 5/2 2022).

spädbarnsdödligheten var hög kring sekelskiftet 1800, i ett Österbotten där jag själv hade vuxit upp.²

Mötet med fotografiet visade mig att också det vardagliga är betydelsefullt, likaså fick jag en insikt om att det kan vara tillfälligheter som för oss in i det förflutna.

Även andra slag av frågor kunde ställas utifrån fotografiet: hur hade kvinnornas arbete i jordbruket studerats? Hur hade bilden av kvinnan på åkern använts och fyllts med betydelser?

Under det sena 1900-talet intog kvinnor nämligen en central plats i skildringarna av samhällets historia och i berättelsen om nationens historia.³

* * *

Långt tidigare hade bönderna intagit sin plats i historien. I slutet av 1800-talet ställde historikerna i Finland frågor som kom in på jordbrukets historia, de intresserade sig för upproriska bönder och för hur och när jord togs i bruk. Då landet saknade en statlig historia ville somliga urskilja samhällsliga strukturer i de tidiga bosättningarna och i bondesamhällen.⁴

Även norska och danska historiker uppmärksammade det agrara vid denna tid. Bland historikerna i Sverige var intresset däremot litet. Där undersöktes denna del av det förflutna främst inom den framväxande folklivsforskningen.⁵ Det förelåg således en disciplinär arbetsfördelning.

I den historieforskning som publicerades på svenska i Finland gavs bönderna vanligtvis biroller, men då en historisk förening grundades på 1910-talet märktes ett visst intresse. År 1915 verkar ett föredrag om Gustav III:s jordbrukspolitik ha föranlett diskussion. I den historiska

2. Ulla-Britt Lithell, *Kvinnorarbete och barn tillsyn i 1700- och 1800-talets Österbotten*, Uppsala: Uppsala universitet 1988.

3. Se främst Pirjo Markkola, "Constructing and deconstructing the 'strong Finnish woman': Women's history and gender history", *Historiallinen Aikakauskirja* 95, 1997:1, s. 153–160.

4. Se exempelvis Max Engman, "Historikernas folk", Derek Fewster (red.), *Folket. Studier i olika vetenskapers syn på begreppet folk*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2000, s. 33–35.

5. Janken Myrdal, "Agrarhistoriens etablering som universitetsdisciplin", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 47, 2004, s. 10–11.

föreningens utförliga protokoll från följande år omnämns ett anförande om ”förläningsväsendets inverkan på bondeklassens ställning under 1600-talet”.⁶ Denne talare, P.O. von Törne, skulle något år senare utses till professor i nordisk historia vid den nya akademien i Åbo.⁷

Det var ingen tillfällighet att agrarhistoria ventilerades. Hela landet befann sig i rörelse och under seklets första decennier förändrades de svenskspråkigas samhällliga positioner. Värden av den svenska jorden sågs därför som angelägen. Under det tidiga 1900-talet fick även det etnografiska intresset för de svenskspråkiga bygderna, märkbart redan tidigare, ett uppsving. Också den då aktuella jordfrågan motiverade forskarna, och studierna kunde utföras med ett visst emancipatoriskt syfte kring de teman som ansågs vara mest brännande, de obesuttnas situation och torparfrågan.

Vid denna tid försågs en del av de vetenskapliga disciplinerna med epitetet nationell. Till de så kallade nationella vetenskaperna räknades förutom historia även exempelvis folklivsforskning och folkloristik, vid denna tid nya discipliner som bidrog med kunskap om landets kultur och folk.⁸

Under mellankrigstiden fick bondesamhället en allt viktigare roll i berättelsen om Finlands historia. I vårt land skapades institutioner för studiet av det som sågs som folkligt, ofta synonymt med bönder, och ett veritabelt talko arrangerades: redskap inventerades, talesätt nedtecknades och utvecklingsmönster studerades.

6. Historiska föreningen 25/10 1916, Protokoll 1914–1936, SLSA 869:Car, Historiska föreningens arkiv, Nationalbiblioteket, Helsingfors; jfr Ann-Catrin Östman, ”Buller och besvär – stormaktstidens bonde som aktör i tidig historieskrivning”, Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman (red.), *Svärdet, ordet och pennan – kring mänskliga, makt och rum i nordisk historia*, Skrifter utgivna av Historiska Samfundet i Åbo XII, Åbo: Historiska samfundet i Åbo 2012, s. 502–507.
7. Max Engman, ”P.O. von Törne”, Max Engman (red.), *Historiens studium vid Åbo Akademi*, Åbo: Åbo Akademi förlag 1991, s. 39–50.
8. Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman, ”Yhteisöä purkamasaa”, Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, s. 10–15.

Jag kan ännu komma ihåg känslan när jag läste texter inbundna i tjocka band; sidorna skiftade i storlek och var av olika pappersslag, informanternas skildringar var nedtecknade med varierande handstilar. Det var mitt första besök i det som då hette folk kulturs arkivet, en del av Svenska litteratursällskapet i Finlands arkiv.

I de källor som vanligtvis hade utnyttjats av historiker synliggjordes främst de skattebetalande och de ägande. Statistiken om de arbetande utgick från hushållet och den person som förestod detta. Det här medförde att kvinnorna förblev osynliga och att främst vissa grupper av män – gifta och besuttna – kunde studeras.

Kvinnorna fanns – och finns – visserligen i arkiven, men landsbygdens kvinnor hade ingen synlig plats i de arkivsamlingar som historikerna vanligen såg som sina.

Folklivsforskare hade under lång tid samlat in material om det agrara. Under efterkrigstiden infördes en ny metod. Från arkiv sändes listor fyllda med frågor till personer som hade visat en vilja att förmedla kunskap om det förflutna. En insamling som gjordes år 1970 handlade om jordbrukets utveckling. Därför berörde många av frågorna, uppgjorda av kunniga arkivarier och forskare, metoder och redskap.⁹

Det flöt in många svar från såväl kvinnor som män. Svaren visade mig att det under förra delen av 1900-talet var vanligt att kvinnorna deltog i de arbetsintensiva delarna av åkerbruksarbetet. Informanten Anna Kass från Pedersöre besvarade många av frågorna men valde också att skriva på ett annat sätt. ”Ärade forskare”, skrev Kass född 1894. ”Jag har länge tänkt på att jag skulle nedskryva några av mina minnen om livet på en bondgård under mitt första år som sonhustru 1915.”¹⁰

Till arkivet ville hon bidra med beskrivningar av egna erfarenheter. Hennes rika framställning blottlägger en mångfasetterad vardag och hon skildrar hur hon tillsammans med sin man skötte jordberedningen under våren. Också den del av arbetet som enbart ges ett litet utrymme i frågelistan, den för det norröna jordbruket viktiga mjölkhanteringen, beskrivs, liksom den matlagning som hennes svärmor stod för.¹¹

9. SLS 1013, Jordbrukets förändring under de senaste 70 åren. Frågelista, Svenska litteratursällskapet i Finland arkiv.

10. SLS 1013, s. 103 (Anna Kass).

11. SLS 1013, s. 103–107 (Anna Kass).

Det omfattande frågelistmaterial som minnesorganisationerna förvaltar är ovärderligt. Anna Kass besvarade frågorna, men kanske var det så att hon inte kände igen sig själv och sin historia i dessa. Odisciplinerat – vid sidan av det som då intresserade forskarna – valde hon att skildra egna upplevelser. Vi som vecklar upp de sammanbundna banden erbjuds därför olika ingångar till det förflutna.

Under 1980-talet skulle arkiven i ökande grad efterlysa erfarenhetsbaserade skildringar.

* * *

”Det förefaller som om det finlandssvenska folket vore maskulint, i centrum står odalmannen anförd av sina hövdingar.”¹² Så skriver historikern, professor Max Engman i antologin *Folket. Studier i olika vetenskapers syn på begreppet folk* (2000), en bok som granskar hur olika discipliner gett innebörd åt det mångtydiga begreppet folk och åt det svenska i Finland.

En viss ambivalens präglade de tidiga skildringarna av bönderna, som å ena sidan kunde idealiseras och exotiseras och, å andra sidan, framstå som offer, som obildade eller som ett oregerligt kollektiv. År 1914 publicerade exempelvis K. Rob. V. Wikman en text om österbottniska bönder i *Svenskt i Finland*, en pamflett utgiven av svensk-sinnade. Wikman, en ung forskare influerad av antropologi, förknippade egenskaper som individualism, handlingskraft och laglydnad med det svenska, medan kollektivism och passivitet ansågs utmärka det finska. Österbottningen beskrevs som en ”vandringstras” och här påtalades gruppens oförmåga till samarbete, grundad i ”avundsjuka och missunnsamhet”.¹³

12. Max Engman, ”Folket – en inledning”, Derek Fewster (red.), *Folket. Studier i olika vetenskapers syn på begreppet folk*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2000, s. 13.

13. K. Rob. V. Wikman, ”Österbottens svenskar”, *Svenskt i Finland*, Helsingfors: Söderströms 1914, s. 83, 86–88; se även Ann-Catrin Östman, ”Työ ja sukupuoliero varhaisissa kansatieteellisissä kuvauksissa”, Pia Olsson & Terhi Willman (toim.), *Sukupuolen kohtaaminen etnologiassa*, Ethnos-toimite 13, Helsinki: Ethnos RY 2007, s. 49–50.

Det var inte givet att bönderna skulle få en plats i historien och de kunde ha placerats i historiens väntrum.¹⁴ Länge studerades grupper som i ännu högre grad sågs som historielösa främst inom antropologin – detta gällde till exempel för samerna i de nordiska länderna. De befintliga skillnaderna mellan disciplinerna återspeglade samhälls-evolutionära historiesyner, till en del baserade i uppfattningar om ras.

Bilden av bondesamhället förändrades både i svensk- och finskspråkiga skildringar under mellankrigstiden. I boken *Det svenska Finland* (1922), ett mångvetenskapligt samlingsverk, utnyttjade ovan nämnde Wikman en omarbetad version av texten från 1914. Även nu pekade han på det ”oförsynta skrytet, övermodet, självsäkerheten” hos österbottningen, men samarbetsförmågan hade av allt att döma förbättrats eftersom en mening hade tillfogats: ”Österbottens gamla bondeodling har även att uppvisa snart sagt otaliga former av inbördes hjälp och social samverkan.”¹⁵

Nu framställdes bonden som ansvarsfull. Ordbruket förändrades och i ökande omfattning sattes ord som demokratisk, egalitär och nordisk i omlopp. Bönderna intog således en plats i historieämnet med hjälp av retorik som alluderade på god manlighet. Skildringarna inrymmer budskap av olika slag: de svenskspråkiga bönderna värnade den svenska jorden men de beskrevs också som goda medborgare i den nya republiken.¹⁶

14. Se t.ex. Sigríður Matthíasdóttir & Ann-Catrin Östman, ”Möte mellan manligheter. Nationalism, bondeideal och (åter)skapandet av de övre skiktens manlighetsideal”, Kerstin Norlander, Göran Fredriksson, Birgitta Jordansson & Inger Humlesjö (red.), *Könsmaktens förvandlingar*, Skrifter från Institutionen för Arbetsvetenskap, Göteborgs universitet 2, Göteborg: Göteborgs universitet 2003, s. 92–93; jfr Östman, ”Buller och besvär”, s. 498–500.

15. K. Rob. V. Wikman, ”Österbotten”, Gabriel Niklander (red.), *Det svenska Finland. Folket och odlingen 2:1*, Helsingfors: Schildts 1922, s. 165, 167. Jfr Östman, ”Työ ja sukupuoli”, s. 50.

16. Ann-Catrin Östman, ”Finnish citizens on Swedish soil. Yeomanry, masculinity and the position of the Swedish minority in Finland”, Johanna Gehmacher, Elizabeth Harvey & Sophia Kemlein (Hg.), *Zwischen Kriegen. Nationen, Nationalismen und Geschlechterverhältnisse in Mittel- und Osteuropa 1918–1939*, Osnabrück: fibre Verlag 2004, s. 302–303.

I huvudsak var det skildringar av manliga jordbrukare och kollektiv som cirkulerade, men även kvinnan med årdret har en historia. Fotografiet beskrivet inledningsvis är taget av Gösta Grotenfelt, en agronom som intresserade sig för jordbrukets utveckling och som hade publicerat en studie av ”det primitiva jordbrukets metoder”.¹⁷

Denna figur, kvinnan på åkern, noterades även i 1930-talets kanske viktigaste historiska verk, *Suomen kulttuurihistoria*.¹⁸ Det mångvetenskapliga arbetet utgavs i fyra band av historiker som var influerade av en tysk kulturhistoria, kännetecknad av sitt intresse för kollektiv i det förflutna. För avsnittet om åkerbruk svarade den unge etnologen Kustaa Vilkuna. Kvinnoarbetet på åkern tolkades som uttryck för en outvecklad näring och skribenten framhöll att kvinnornas arbetsböroda underlättades när ett samhälle uppnått en högre kulturståndpunkt. Vilkuna återanvände delar av denna text i boken *Isien työ* (”fädrens arbete”), som publicerades år 1943. I den krigstida kontexten nämns emellertid inget om att kvinnornas tunga jordbruksarbete skulle ha fallit bort.¹⁹

Detta arbete hade blivit en del av god tradition, ett förflutet som var värt att lyfta fram och som det fanns behov av i den tid då boken publicerades. Kvinnorna tillskrevs och avkrävdes en duglighet – detta var något som lade grund för delaktighet. Historieskrivning av olika slag förmedlade följaktligen normer och värderingar, och påverkade därigenom synen på hur medborgarskap skulle utövas.

Långt senare, under 1980-talet, strävade kvinnohistoriker efter att synliggöra vardagen. Också då framställdes en arbetande kvinna – samtidigt som olika slags maktordningar, såväl könade som klassbaserade, blottlades.²⁰

17. Gösta Grotenfelt, *Det primitiva jordbrukets metoder i Finland under den historiska tiden: En öfversikt*, Helsingfors 1899.

18. Gunnar Suolahti et al. (toim.), *Suomen kulttuurihistoria* I–IV, Helsinki: Gummerus 1933–1936.

19. Kustaa Vilkuna, ”Talonpojan maa- ja kotitalous”, *Suomen kulttuurihistoria* II, Helsinki: Gummerus 1934, s. 309–311; Kustaa Vilkuna, *Isien työ* 1. *Veden ja maan vilja*, Helsinki: Otava 1943, s. 110; jfr Östman, ”Työ ja sukupuoli”, s. 45–46.

20. Markkola, ”Constructing and deconstructing”.

Informeranter, bland dem Anna Kass, beskriver hur kvinnor fortsättningsvis deltog i stora delar av åkerbruksarbetet även om det gammalmodiga årdret hade ersatts av plogar med vändskiva och fabrikstillverkade harvar. I frågelistsvaren synliggör Kass även fritiden och möten med det moderna. Vi får exempelvis ta del av hur det i tidigt 1900-tal kändes att åka tåg, att besöka staden i marknadstid, att iförd fina kläder och nya skor hänge sig åt och njuta av folkvimmel.²¹ Anna Kass formar sin egen historiesyn.

* * *

Nedtecknade på kort finns de uppgifter om ett äldre bondesamhälle som min mormors far Karl Björnvik förmedlade till folklivsforskare i början av 1940-talet. Han beskrev hur höet bars från ängarna, hur linet bråkades och hur husbonden sådde.²² Förmodligen bemöttes Karl som en gammaldags bonde. Hans efterkommande minns honom emellertid främst som en migrant och arbetsvandrare som gjorde fem Amerikaresor, och som en jordbrukare som intresserade sig för ny teknik.

De mångsysslande bönderna var sällan så platsbundna som överheten önskade, och det samma gäller för landsbygdens fattiga och obesuttna, i tidiga skildringar ofta omtalade metaforiskt, som de små stugornas folk.²³ Mobilitet och diversitet är dock svårt att belysa eftersom de historiska dokument som står till förfogande är färgade av dåtidens negativa syn på lägre gruppers rörlighet.²⁴ Vi, historikerna, hade länge svårt att läsa oss igenom dessa lager.

Därtill intresserade sig forskarna i de discipliner som fylkats kring bondesamhället för det avgränsade, det gamla och det som uppfat-

21. SLS 1013, s. 103–114.

22. SLS 565, Kulturgeografiska undersökningen, av Ragna Ahlbäck, s. 694–715. Upp-teckningar efter samtal med Karl Björnvik, Svenska litteratursällskapet i Finland arkiv.

23. Hanna Snellman, "Kansatieteellisten karttojen takaa", Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, s. 253–255.

24. Se till exempel Sandra Waller, "Rörlighet och handelsmöten. Diskurser i Etnografiska avdelningens och Fölisöstiftelsens frågelistor", Johanna Wassholm & Ann-Catrin Östman (red.), *Att mötas kring varor. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Appell Förlag 2021, s. 296–300, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-554-3>.

tades som äkta, med målet att ta vara på de traditioner som höll på att försvinna ur sikte.²⁵

Sammantaget genomsyrade dessa uppfattningar rätt länge synen på landsbygdens historia och det bidrog till bilden av ett förhållandevis enhetligt samhälle. De förståelser av ursprunglighet, obesudlad av modernitet, som studierna kunde ge upphov till, lånade sig lätt till rangordning och exkludering. De som reste iväg och de kringvandrande kom förhållandevis sent att studeras av historikerna, medan de nationsbärande disciplinerna – å sin sida – i hög grad formades av det rörliga, det vill säga i gränsöverskridande, transnationella idéflöden.²⁶

* * *

Så här kunde således olika grupper skrivas in i historien. Dessa beskrivningar visar hur forskning både formas av och formar det samtida, och även i dag riktas de tillbakablickande studierna mot en samtid och – framför allt – mot en framtid.

Tolkningar formade i en viss kontext kan det oaktat stelna, leva sitt eget liv och utgöra bärande bjälkar i förhärskande narrativ om det förflutna. Detta kan då även prägla bilderna av de nya grupper – kvinnor, män och alla andra som – om de så önskar – skrivs in i, skriver in sig i och tillskrivs historia.

I arkiven förvaras dokument av olika slag. Somliga var inte ämnade för oss, de efterkommande, medan andra uttryckligen är skrivna för läsare i en senare tid. Vi som läser kan lystra till mångfalden i arkiven, och när vi går i dialog med dessa röster, skribenter och texter kan vi utmejsla nya ingångar till det förflutna och rubba de mest stelnade av berättelser.

25. Jfr Snellman, "Kansatieteellisten karttojen takaa", s. 242–244.

26. Ibid., s. 240–248.